

OSMANLI DÖNEMİNDE MUSUL VİLAYETİNDE EĞİTİM VE BASIN (1850-1918)

*

EDUCATION AND PRESS IN THE MOSUL PROVINCE DURING THE OTTOMAN PERIOD (1850-1918)

Waleed Samoo¹

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, wal95kh@gmail.com, ORCID: 0009-0003-1924-1613

Geliş Tarihi / Date Applied 28.04.2025	Kabul Tarihi / Date Accepted 10.07.2025
ÖZET Osmanlı döneminde Musul Vilayeti'nde eğitim ve basının doğuşu ile gelişimini inceleyen bu araştırma, Osmanlı Devleti'nin bilgi yayma ve toplumu bilinçlendirme çabalarına odaklanmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri, geniş coğrafi sınırlar ve savaşlara rağmen devletin eğitimi yaygınlaştırma gayretlerini ortaya koymaktadır. Stratejik konumu nedeniyle asırlardır ticaret ve kültür merkezi olan Musul'da, geleneksel sıbyan mekteplerinden modern okullara dönüşüm süreci ve halkın eğitimdeki katkıları ele alınmaktadır. Ayrıca, gazeteciliğin kültürel ve entelektüel bilinç yaymadaki rolü incelenmekte; basının doğuşu, gelişimi ve modern düşüncelerin topluma aktarılmasındaki etkisi tartışılmaktadır. Araştırma, eğitim ve gazetecilik arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte ve Osmanlı reformlarının bu alanlara etkisiyle Musul halkının karşılaştığı zorlukları aşma çabalarını değerlendirmektedir. Bu süreç, devlet-toplum iş birliğinin kültürel ve entelektüel kalkınmaya katkısını ortaya koyan bir model olarak ele alınmaktadır. Anahtar Kelimeler: Musul, Osmanlı Devleti, Eğitim, Basın, Islahat.	ABSTRACT This study explores the emergence and development of education and the press in the Mosul Province during the Ottoman period, focusing on the state's efforts to disseminate knowledge and raise public awareness. Despite vast territories and ongoing wars, Ottoman archival documents reveal persistent efforts to expand educational opportunities. As a longstanding center of trade and culture due to its strategic location, Mosul witnessed a transition from traditional elementary schools (sıbyan mektepleri) to modern institutions, with notable contributions from the local population. The study also examines the role of journalism in promoting cultural and intellectual consciousness, analyzing the evolution of the press and its influence in introducing modern ideas to society. Emphasizing the interrelation between education and journalism, the research evaluates the impact of Ottoman reforms and the local community's efforts to overcome associated challenges. This process is presented as a model of how state-society cooperation can foster cultural and intellectual development. Keywords: Mosul, Ottoman Empire, Education, Press, Reforms
* Bu çalışma, yazarın Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda hazırladığı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.	

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti eğitim faaliyetlerini yaygınlaştırarak her seviyede okullar inşa etme konusunda genişlemeler gerçekleştirmiştir. Ancak bu genişleme özellikle eğitim kadrolarının yetiştirilmesi ve yönetim ile organizasyon alanında reformist bir sistemin geliştirilmesi açısından ihtiyaçları karşılayacak düzeyde olmamıştır. Buna rağmen devletin son dönemlerinde eğitim, düşünce ve kültür alanlarında belirgin bir büyüme ve gelişme yaşanmıştır. Osmanlı'da eğitim diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi başlangıçta camilerde veya camilere bağlı küttab adı verilen yapılarla başlayan dinî okullarla ilişkilendirilmiştir. Zamanla bu okullar bağımsız binalarda faaliyet göstermeye başlamıştır.

Osmanlı okullarının temel amacı, kadı, müftü ve öğretmen gibi dinî ve hukuki kurumlarda çalışacak kadrolar yetiştirmek olmuştur. Bu okullar yüksek düzeyde bir eğitim standardına sahip olup dinî ilimlerde uzmanlaşmış yetkin öğretmenlere dayanmıştır. Bunun yanı sıra felsefe, mantık, matematik, astronomi, mühendislik ve tarih gibi dönemin önemli bilim dallarını da öğretmişlerdir (Favzi, 2019: 328). Bu durum, Osmanlı vilayetlerini, özellikle de Musul Vilayeti'ni etkilemiştir. Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinde Musul, sık sık savaşlar ve istilalarla karşı karşıya kalan bir bölge olmuştur. Bu durum, bilim ve bilgi alanında bir zamanlar parlak bir döneme sahip olan vilayetin bu alanlardaki gerilemesine yol açmıştır. Osmanlıların Musul'u kontrol altına alıp yönetimini Celili ailesinden valilere devretmesiyle, dönemin şartlarına uygun bir bilimsel canlanma yaşanmıştır. Celili döneminde kurulan medreseler ve ilim merkezleri zamanla ihmal edilmeye başlanmıştır. Bunun temel nedeni, hükümetin bölgedeki Arap bedevi kabileleri ve Kürt isyanlarıyla mücadeleye yoğunlaşması olmuştur. Buna rağmen, Musul'da güvenlik yeniden sağlandığında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hükümeti eğitim ve kültür alanlarına daha fazla önem vermeye başlamıştır. Bu da şehirdeki bilimsel ve kültürel hareketliliğin yavaş yavaş yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır (Al-Hilali, 1959: 177).

Eğitim politikalarının açık ve tutarlı bir vizyona dayanması, eğitim sisteminin işleyişi açısından önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu tür bir vizyonun eksikliği, zaman zaman eğitim alanında çeşitli aksaklıkların ortaya çıkmasına neden olabilir ve bu durum, toplumsal yapıyı farklı açılardan etkileyebilir. Bu nedenle, toplumların gelişimiyle paralel olarak eğitim stratejilerinin dikkatle planlanması önem arz etmektedir (Abdülkerim, 1938: 29). Osmanlı Devleti de kendi ihtiyaçları ve dönemin tarihsel koşulları doğrultusunda bir eğitim politikası geliştirmeye çalışmış; böylece hem eğitim düzeyini yükseltmeyi hem de toplumsal yapıyı daha dengeli bir hale getirmeyi hedeflemiştir.

Eğitim alanındaki bu dönüşümün yanı sıra Osmanlı toplumunda 19. yüzyılda yaşanan sosyal ve siyasi dönüşümler, basının toplum üzerindeki etkisini daha da belirgin hale getirmiştir. Yunan Bağımsızlık Savaşı (Yunan İsyanı) sırasında, basın, uluslararası çatışmaların halkla paylaşılmasının yanı sıra Osmanlı Devleti aleyhine bir siyasi baskı aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu baskılara karşılık olarak Osmanlı Devleti, halkla iletişim kurmak ve devletin çıkarlarını korumak amacıyla resmî gazeteler çıkarmaya başlamıştır. 1831 yılında yayımlanan "Takvim-i Vakayi" ilk Osmanlı resmî gazetesi olmuş ve ardından 1840'ta "Ceride-i Havadis" ve 1860'ta "Tercüman-ı Ahval" gazeteleri de yayına başlamıştır (Demir, 2014: 59).

Bu gelişmeler, yalnızca İstanbul'la sınırlı kalmamış, Osmanlı vilayetleri de basın faaliyetlerinden etkilenmiştir. 1869'da Methat Paşa'nın yönetiminde, II. Abdülhamid döneminde Irak vilayetlerinde ilk resmî gazete yayımlanmış ve 1885'te Musul vilayetinde de "Musul Resmî Gazetesi" kurulmuştur. Bu gazeteler, kültürel ve siyasi düşüncenin yayılmasında önemli bir rol oynamış ve halkın bilinçlenmesinde etkili olmuştur. Bu çerçevede, eğitim ve basın arasındaki etkileşim, Osmanlı toplumunda hem kültürel hem de siyasi alanda önemli bir dönüşüm sürecini başlatmıştır (Al-Ravi A. A., 2022: 35).

Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Musul Vilayeti özelinde eğitim ve basın alanlarında yaşanan gelişmeleri tarihsel veriler ışığında analiz etmektir. Araştırmada, söz konusu iki alanın birbirini nasıl etkilediği, bu etkileşimin bölgedeki toplumsal ve kültürel yapıya nasıl yansıdığı incelenecektir. Vilayette kurulan eğitim kurumlarının yapısı, işleyişi ve dönüşüm süreci ile birlikte, basının halk arasında fikir ve bilgi dolaşımını nasıl şekillendirdiği değerlendirilecektir. Bu sayede çalışma, Musul Vilayeti'nde modernleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan eğitim ve basın dinamiklerinin, Osmanlı taşrasında nasıl bir toplumsal değişim meydana getirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede, bu makalede Musul Vilayetinde eğitim ve basının gelişimi esas olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından Osmanlı yönetiminin sonuna kadar (1850-1918) incelenmiştir. Ancak söz konusu sürecin arka planını anlamak amacıyla, erken Osmanlı dönemi ve öncesine dair kısa tarihsel değerlendirmelere de yer verilmiştir.

2. MUSUL'UN TARİHİ

Musul, Irak'ın kuzeyinde, Dicle Nehri'nin iki yakasında yer alan, tarihsel olarak hem siyasi hem de ekonomik bakımdan önemli bir şehir olarak öne çıkmaktadır (Avad, 1959: 1). Verimli Hilal bölgesinin merkezinde yer alması, şehri tarih boyunca Yakın Doğu'daki birçok medeniyetin kesişim noktasına dönüştürmüştür (Gündüz, 1998: 3). Arkeolojik bulgular, Musul'un M.Ö. 7.

binyıla kadar uzanan bir yerleşim geçmişine sahip olduğunu ve bu özelliğiyle bölgedeki en eski şehirleşme örneklerinden birini sunduğunu göstermektedir (El-Mallâh, 1992: 13).

Tarihsel süreçte Sümer, Akad, Babil ve Asur gibi medeniyetlerin egemenliğinde kalan Musul'un karşı kıyısındaki Ninova, Asur Devleti'nin başkenti olarak bölgeye stratejik bir önem kazandırmıştır (El-Kuravi, 2018: 501). Şehir, Halife Ömer bin Hattab döneminde İslam topraklarına katılmış ve bu tarihten itibaren yeni bir idarî ve toplumsal yapıya dâhil olmuştur. Sonraki dönemlerde Emevîler, Abbâsîler ve çeşitli mahallî beyliklerin hâkimiyetine giren Musul, Safevîler ile Osmanlılar arasında çekişmelere sahne olmuş; nihayetinde Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiştir (Malumat-ı Tarihiyye, 1310 H.: 256; Vilayet'in Vagayı Muhime Tarihiyesi, 1330 H.: 58).

Osmanlı idaresi altında Musul'un önemi daha da belirginleşmiştir. Dicle Nehri üzerindeki konumu ve Mezopotamya ile Cezîre arasındaki geçiş noktasında bulunması, onu yalnızca idari ve askeri açıdan değil, aynı zamanda ticaret yolları üzerindeki rolü bakımından da merkezî bir konuma taşımıştır. Bu durum, şehrin ekonomik canlılığını artırmış ve bölgeyi cazibe merkezi hâline getirmiştir (Raouf, 1975: 9; Şekir, 2011: 33).

Musul, tarih boyunca çeşitli adlarla anılmıştır. Sasani kaynaklarında "Bûz-Ardeşîr", Hristiyan kaynaklarda "Hisn Ebraya", halk arasında ise "El-Hadba", "El-Hazra" ve "Ümmü Rabi'ayn" gibi isimler kullanılmıştır (Malumat-ı Tarihiyye, 1310 H.: 234; Vecihü't Tesmiye, 1308 H.: 156-157; Musul'un Tesmiyesi ve Sûret İnşâ ve Tesîsi, 1312 H./1908 M.: 359). Ancak, şehrin Irak ile Cezîre arasında bir bağlantı noktası olması, "Musul" isminin en yaygın ve kalıcı ad hâline gelmesine neden olmuştur (Al-Ömari, 1967: 52; Al-taayiy, 2018: 113).

Bu tarihsel arka plan, Musul'un özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idaresindeki Asya vilayetleri arasında merkezî bir rol üstlenmesini sağlamıştır. Söz konusu merkezî konum, ilerleyen yıllarda vilayette eğitim ve basın alanında yaşanacak gelişmelerin de zeminini hazırlamıştır.

3. MUSUL VİLAYETİNDE MAARİF

3.1. Osmanlı Döneminde Musul'da Dinî Eğitim

Osmanlı döneminde Musul, hem ilmî hem de dinî faaliyetlerin yoğunlaştığı önemli bir merkez olmuştur. Bu süreçte şehirdeki eğitim kurumları, toplumsal yapının şekillenmesinde ve dinî bilincin aktarılmasında önemli roller üstlenmiştir. Dinî eğitimin temel taşlarını oluşturan

kurumlar arasında sıbyan mektepleri, medreseler, tekkeler ve daha sonraki dönemde açılan modern mektepler yer almaktadır.

Bu bölümde, Musul'da Osmanlı idaresi boyunca dinî eğitimin hangi yapılar aracılığıyla verildiği, bu yapıların fonksiyonları, sosyal etkileri ve gelişim süreçleri incelenecektir. İlk olarak temel eğitim veren sıbyan mektepleri ele alınacak, ardından özellikle manevî eğitimde etkili olan tekkelerin rolü değerlendirilecek, son olarak da medreseler ile daha sistemli bir eğitim veren mekteplerin Musul'daki gelişimi ve çeşitliliği açıklanacaktır (Ahmet, 1992: 335-338).

3.1.1. Sıbyân Mektepleri

Sıbyân mektepleri çocuklara temel eğitim veren okullardır. Öğrenciler bu okullarda okuma, yazma temel dinî bilgiler ve basit matematik işlemleri öğrenirdi. İslam dünyasının ilk dönemlerinde "Küttâb" olarak bilinen bu okullar Karahanlılar ve Selçuklular döneminde "Sıbyân Mektebi" adını almıştır. Osmanlılar ise bu okullara "Dâru't-talim", "Mahalle Mektebi", "Taş Mektep", "Mektephâne" gibi farklı isimler vermiştir. Bunun yanında, "Mekteb-i İbtidaiye" de bu kurumları tanımlamak için kullanılan isimlerden biridir (Kazıcı, 2020: 85).

Irak'ta geleneksel eğitim kurumları, küttablar (sıbyân mektepleri), dinî okullar ve tekkelerden oluşmaktaydı. Bu kurumlar, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışından önce toplum hayatında önemli bir rol oynamıştır. O dönemde eğitim hizmetleri, devletin bir sorumluluğu olarak görülüyor, bireyler ve topluluklar tarafından yürütülüyordu. Küttablar oldukça yaygındı çünkü eğitim genellikle ücretsizdi, ancak ebeveynler, çocuklarına Kur'an-ı Kerim, yazı ve hesap öğretmekle görevli olan öğretmenlere (molla) küçük maddi katkılar sağlardı.

Molla, eskiden "küttablarda çocuklara okuma ve yazma öğreten dindar adamlara verilen unvandır" (El-Ubeydi, 1999: 32). Küttablar, bir öğretmen (molla) tarafından yönetilirdi ve bu öğretmende aranan en temel şart, Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezbere bilmesi ve buna bağlı olarak okuma-yazma becerisine sahip olmasıydı. Dersler genellikle camilerin bir köşesinde, mollanın evinde veya dükkânında yapılırdı. Çocuklar hasırların üzerine oturur, önlerine Kur'an-ı Kerim veya onun bir cüzünü koyar, yanında ise yazı yazmak için bir kalem, mürekkep ve basit bir tahta levha bulundururdu. Öğretmen ile veliler arasındaki iş birliği önemliydi ve mollaya, çocuğun eğitimi ve terbiyesi konusunda geniş yetkiler tanınmıştır. Bu yetkiler bazen öğrencinin davranışlarını düzeltmek veya başarısını artırmak için sert yöntemlere başvurmayı da içerirdi (Abdullah, 2014: 551). Musul'un her tarafında kuttablar (sıbyan mektepleri) geniş bir şekilde yayılmıştır (Maarif, 1308 H./1889 M.: 105).

Eğitim yalnızca erkeklerle sınırlı değildi, kız çocukları da bu imkândan faydalanıyordu. Kızlar "Molla"nın kadın versiyonu olan ve "Mollaye" adı verilen öğretmenlere gönderilirdi. Mollaye kızlara Kur'an-ı Kerim okumayı, İslam dininin temel öğretilerini ve bazı temel becerileri öğretmekle görevliydi, bazı durumlarda mollaye tarafından yönetilen kuttaplar karma olur ve hem erkek hem de kız çocukları aynı ortamda eğitim alabilirdi. Bu durum o dönemin sade ve doğal eğitim anlayışını yansıtmaktadır. Hristiyanlar ve Yahudiler de kendi eğitim kurumlarına sahipti ve bu kurumlar tıpkı Müslümanların kuttapları gibi aynı amacı taşımaktaydı. Hristiyanların okulları kiliseler ve manastırlarda yaygın bir şekilde bulunuyordu ve öğretmenlerin çoğu rahipler papazlar ve diyakozlar gibi dinî görevlilerdi. Bu okullarda eğitim Arapça ve Süryanice dillerinde yapılmaktaydı, bu da toplumda var olan kültürel ve dinî çeşitliliği yansıtmaktadır (Ahmet, 1992: 333-334). Yahudi eğitim kurumları ise kendi dinî ve dilsel öğretilerini öğretmeye yönelikti ve toplumsal kimliklerinin korunmasına büyük bir önem verilirdi. Yahudilerin dinî okulu "Midraş" olarak bilinir ve burada İbranice Yahudi kanunları, dinî ritüeller, Tevrat ve tefsiri Talmud ile birlikte dünyevi dersler öğretilirdi. Bu okullar, Yahudi dininin ve değerlerinin korunması amacıyla zorunluluktan doğmuş ve her Yahudi'nin dinî mirası öğrenebilmesi ve aynı zamanda dünyevi bilgilerini geliştirebilmesi için geniş bir halk eğitimi alanı sağlamayı hedeflemiştir. Musul'daki Yahudi cemaatine ait dinî okul Yahudi Mahallesi'nde Sasun Kilisesi'nin yakınında bulunmaktaydı (Al-Hayani, 2012: 135). 1890 M./ 1308 H. yılında Musul Vilayeti'nde bulunan kuttapların sayısı yaklaşık olarak 96 kişidir (El-Necar, 2001: 77-78).

3.1.2. Tekkeler

Osmanlı döneminde tekkeler, hem dinî hem de toplumsal işlevleriyle öne çıkan kurumlardı. Toplumsal dayanışma ve hayır merkezleri olarak kabul edilen bu yapılar, devlet erkânı ve yerel yöneticiler tarafından desteklenmiştir. Tekkeler, yoksullar, öğrenciler ve dervişler için bir barınak olarak işlev görmüş; tasavvuf mensuplarına ve zâhirlere konaklama imkânı sunmuştur. Vakıf gelirleri ve müritlerin bağışladığı taşınmazlarla ayakta kalan bu yapılar, cami ve medrese benzeri görevler de üstlenmiş; seyyahlara ve ilim taliplerine yemek ve konaklama gibi hizmetler sağlamıştır. Özellikle Osmanlı Irak'ında kötüleşen hayat şartları, halk arasında tasavvufî yönelişin artmasına neden olmuş; bu durum tekkelerin yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bağdat'taki Abdülkadir Geylani Tekkesi ve Şeyh Muhammed bin Sükran Zaviyesi ile Basra'daki Malik bin Dinar Zaviyesi ve Hacı Muhammed Hindi Tekkesi, dönemin öne çıkan yapılarındandır. Ayrıca, Nakşibendiye, Bektaşîlik ve Kadirîlik gibi farklı tarikatlara bağlı tekkeler, toplumsal ve kültürel yaşamda etkin bir rol üstlenmiştir (Abdullah, 2014: 554; Osman, 2008: 36-37).

Bazı tekke vakfiyelerinde, tekke şeyhinin aynı zamanda müderris olmasının şart koşulması, bu yapıların zaman zaman sınırlı düzeyde medrese işlevi de gördüğünü göstermektedir. Ancak bu durum, tekkelerin doğrudan birer eğitim kurumu olarak değerlendirilebileceği anlamına gelmez. Literatürde tekkeler ağırlıklı olarak dinî ritüellerin icra edildiği yapılar olarak tanımlanmakta; eğitim işlevleri ise çoğu zaman ikincil veya tamamlayıcı nitelikte görülmektedir. Medreseler İslam'ın aklî ve ilmî yönünü temsil ederken; tekkeler duygusal ve ruhani yönünü ön plana çıkarmıştır. Şiir ve mûsiki eşliğinde düzenlenen zikir meclisleri, tekkelerde manevî bir atmosfer oluşturmuş, bu ortam ilahî aşk ve muhabbetin gelişmesini sağlamıştır. Tekkeler, özellikle şiir ve mûsiki alanlarında ön plana çıkan kültürel merkezlerdir. Zikir ayinlerinde icra edilen ilahiler ve tasavvufi merasimler, sanatın gelişmesine katkı sunmuş; birçok önemli şair ve musikişinas bu ortamlarda yetişmiştir (Kara, 2011: 369).

3.1.3. Medrese ve Mektepler

Musul, tarihsel süreç içerisinde eğitim alanında kademeli bir gelişim göstermiştir. İslam'ın ilk dönemlerinde eğitim faaliyetleri özel mekânlardan yoksun bir şekilde evlerde ve camilerde yürütülmekteydi. Ancak Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Nizâmiye medreselerini kurmasıyla birlikte, örgün ve sistemli bir eğitim modeli ortaya çıkmış ve bu model Musul dâhil olmak üzere pek çok şehirde uygulanmıştır. Atabegler de bu süreci devam ettirerek, başta Nizâmiye, Tuğrâî ve Atabekiyye Medreseleri olmak üzere çeşitli eğitim kurumları inşa etmiş ve ilmî gelişimi desteklemişlerdir (El-Celâbi, 1937: 6).

Ayrıca Musul'da, mimarisiyle ve ilmî faaliyetleriyle öne çıkan El-Kemâliyye, El-Azziyye ve El-Nûriyye gibi medreseler de şehrin bilimsel ve kültürel hayatına önemli katkılar sunmuştur (Al-Divaci, Al-Musul Um el-Rub'ayyîn, 1965: 18-19).

Osmanlı yönetimiyle birlikte, söz konusu medrese geleneği farklı bir yapısal ve idari çerçevede devam etmiştir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde Musul'da ortaya çıkan dinî okullar, önceki dönemlerde Arap-İslam dünyasında gelişen eğitim geleneğinin bir devamı niteliğindedir. Padişahlar, valiler ve varlıklı ailelerin mensupları, dinî okullar inşa etmede dini bağlılık duygusuyla yarışmışlardır. Bu okulların ihtiyaçları karşılanmış, naklî ilimlerin öğretimi desteklenmiş ve her okul bünyesinde birer kütüphane kurulmuştur. Böylece öğrencilerin kaynaklara ulaşımı kolaylaştırılmış ve eğitimlerini sürdürebilmeleri için gereken tüm imkânlar sağlanmıştır (Abdullah, 2014: 553).

Osmanlı döneminde Musul'da öne çıkan belli başlı dinî eğitim kurumları şunlardır:

Yunusiyye Medresesi ve Yunusiyye Kur'an Evi: Bu iki kurum, Hz. Yunus Camii bünyesinde yer almakta olup, başta Kur'an-ı Kerim'in kıraat ilimleri olmak üzere çeşitli Kur'an ilimlerinin öğretildiği önemli merkezler arasında yer almıştır.

Taha Efendi Medresesi: Taha Efendi bin Yunus Efendi tarafından inşa ettirilen bu medrese, Babü'n-Nebi Mahallesi'nde, Hz. Cürcûs Camii'nin yakınında bulunmaktaydı. Kurucusu 1039 H./1630 M. yılında vefat etmiştir. Medrese, İslamî ilimlerin öğretilmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

Nûri Camii Medresesi: Bu medrese, Nûri Camii'nin içerisinde inşa edilmiştir. Söz konusu cami, Zengîler döneminde Nûreddin Zengî tarafından yaptırılmış olup, Musul'da inşa edilen ikinci cami olarak kabul edilmektedir. Caminin inşasına 566 H./1170 M. yılında başlanmış, 568 H./1172 M. yılında tamamlanmıştır. Nûreddin Zengî, bu camiyi yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda bir ilim merkezi olarak da değerlendirmiş ve camiye bağlı bir medrese vakfetmiştir. Bu özelliğiyle Nûri Camii, Musul'un önemli tarihî ve kültürel yapılarından biri olarak kabul edilmektedir (Al-Divaci, Medârisu'l Musul fi al-Ahd al-Osmani, 1962: 72-76).

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Musul'da medreselere özel bir önem verilmiş ve şehirdeki ilmî ve dinî canlılığı destekleyen çeşitli eğitim kurumları inşa edilmiştir. Bu dönemde öne çıkan başlıca medreseler şunlardır:

Ağavat Camii Medresesi, Halil Ağa bin Abdülcélil tarafından 1114 H./1702 M. yılında inşa edilmiştir ve dönemin önemli eğitim kurumlarından biri olmuştur.

Hacı Mahmud Medresesi, 1120 H./1708 M. yılında kurulmuştur.

Yasin Efendi el-Ümari Medresesi, kurucusunun adını taşıyan bu medrese, Musul'da dinî ilimlerin öğretilmesinde ve talebelerin eğitiminde önemli rol oynamıştır (El-Celâbi, 1937: 13-16).

Musul Vilayeti'nin 18. ve 19. yüzyıllarda Celili ailesi tarafından yarı özerk bir şekilde idare edildiği belirtilmelidir. Celilî yönetimi, 1139-1249 H./1726-1834 M. yılları arasında bölge üzerinde etkili olmuş ve bu dönem, Irak'ın modern tarihi açısından kritik bir aşamayı temsil etmiştir. Celili ailesi Osmanlı Devleti'ne doğrudan bağlı olmaktan ziyade, yerel özerklik temelinde Musul'u yönetmiş ve bu süreçte özellikle eğitim alanında önemli roller üstlenmiştir (El-Cemil, 1999: 65).

Bu dönemde Musul'da eğitim ve bilimsel faaliyetler büyük bir ivme kazanmıştır. Celili ailesi, medrese inşası ve eğitim faaliyetlerinin desteklenmesinde öncü olmuştur. Örneğin, Muhammed Emin Paşa el-Celilî tarafından 1169 H./1755 M. yılında Paşa Camii bünyesinde kurulan Emîniye Medresesi, ailenin bu alandaki katkılarının biridir. Medrese, daha sonra 1192 H./1778 M.

yılında Süleyman Paşa el-Celilî tarafından onarılmış ve 400 ciltlik bir kütüphane ile desteklenmiştir. Yine, İsmail el-Celilî'nin kızı Rabiâ Hatun tarafından kurulan Rabiâ Hatun Kur'an Evi, Kur'an eğitimi için özel bir merkez olarak hizmet vermiştir.

Celilîler dışında diğer Musullu aileler de eğitim seferberliğine katılmıştır. Örneğin Hacı Zekerîya, 1201 H./1786 M. yılında bir okul inşa ettirmiş ve 200 ciltlik bir kütüphane vakfetmiştir. Bu yerel girişimler, eğitimin şehir geneline yayılmasını sağlamış ve Musul'un ilim merkezi olmasında etkili olmuştur (Raouf, 1975: 417-420).

Musul'daki eğitim kurumlarında uygulanan müfredat, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönemlerine kıyasla kayda değer şekilde gelişmiştir. Kur'an ilimleri ve Arapça'nın yanı sıra, mantık, felsefe, matematik, astronomi, tıp ve müzik gibi alanlar da ders programlarında yer bulmuştur. Şerhu's-Şemsiyye, el-Mutavval ve Behâî'nin Hesap Risalesi gibi eserlerin yanı sıra İbn Sînâ ve İbn Dâvûd'un tıp eserleri temel kaynaklar arasında kullanılmıştır. Ayrıca, Musullu doktor Muhammed el-Celebî, Latince'den tercüme ettiği tıbbi eserlerle bu gelişime katkıda bulunmuştur.

Yerel âlimler ve edebiyatçılar, fıkıh, mantık ve tabiat bilimleri gibi çeşitli alanlarda ders kitapları telif etmiş; Batı Avrupa ile kurulan entelektüel temaslar müfredatın genişlemesini sağlamıştır. Bu çerçevede Şeyh Hamid el-Cemîlî, Şeyh Yunus en-Nâib ve Hayrullah el-Umârî gibi isimler, Musul'daki eğitimsel hareketliliğin öncüleri olarak öne çıkmıştır. Vakıf sistemi aracılığıyla öğretmen ve öğrencilere maddi destek sağlanmış; barınma ihtiyaçları için okullara özel odalar eklenmiştir. Eğitim kaynaklarının dışarı çıkarılması yasak olduğundan, öğrenciler bilgiye erişim için kaynakları elle çoğaltmak zorunda kalmışlardır.

Musul'da geleneksel dinî eğitim kurumları, modern okulların açılmasından sonra da varlığını sürdürmüştür; hatta etkileri Irak'ın diğer bölgelerine ve Arap dünyasına kadar yayılmıştır. Bu bağlamda, Şeyh Muhammed er-Rıdvânî (1270-1360 H./1853-1942 M.) ve Şeyh Ahmed el-Cevâdî (1284-1378 H./1867-1958 M.) gibi isimler dikkat çeken eğitimciler arasında yer almıştır (Ahmet, 1992: 336-337).

Osmanlı yönetimi süresince Musul'da kurulan medrese ve mektepler, yalnızca dinî bilgilerle sınırlı kalmamış; felsefe, mantık, tıp ve müzik gibi disiplinlerle zenginleştirilmiş çok yönlü kurumlara dönüşmüştür. Bu yapılar sadece bireysel öğrenim merkezleri değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olarak da işlev görmüşlerdir. Yerel idareciler, özellikle Celilî ailesi gibi seçkin gruplar, bu kurumlara destek sağlayarak hem meşruiyetlerini pekiştirmiş hem de taşradaki bilimsel kalkınmaya katkı sunmuşlardır.

Musul'daki bu kurumlar, Osmanlı taşrasında eğitim sisteminin nasıl uygulandığını göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Kurulan medreselere vakıflar tahsis edilmiş, kütüphanelerle desteklenmiş ve öğrencilerin bilimsel kaynaklara erişimi kolaylaştırılmıştır. (Raouf, 1975: 416-422). Böylelikle, Musul'daki çok katmanlı eğitimsel gelişim hem bölgesel kimliğin oluşumuna katkı sağlamış hem de Osmanlı modernleşme sürecinin taşradaki yansımalarını gözler önüne sermiştir.

Öte yandan, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilen eğitim reformları sonucunda sıbyan mekteplerinin ardından rüşdiye ve idadî gibi ortaöğretim kurumları yaygınlaşmış; böylece medreseler ile modern yükseköğretim arasında bir geçiş alanı oluşmuştur. Bu kurumlar, çalışmanın ilgili bölümünde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır (Ahmet, 1992: 338-340).

3.2. Musul Vilayeti'nde Modern Okulların Kurulması

Osmanlı yönetimi döneminde, Musul Vilayeti dâhil olmak üzere Irak eyaletlerinde eğitim faaliyetleri uzun süre camiler, sıbyan mektepleri ve dinî okullarla sınırlı kalmıştır. Bu kurumlar aracılığıyla verilen eğitim, ağırlıklı olarak Kur'an öğretimi ve temel dinî bilgilerle sınırlı olup, henüz sistematik ve çok yönlü bir yapı kazanmamıştır (Abo-Dalh, 2018: 274). 18 yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde Sultan III. Selim (1789-1807) döneminde başlayan reform girişimleri önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde askeri okullar ve modern teknik enstitüler kurulmuştur. Reform çabaları Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde de devam etmiş, ilkokul, ortaokul gibi sivil okullar ile bir hukuk okulu açılmıştır. Tanzimat Dönemi'nin başlamasıyla (1839-1877) Sultan Abdülmecid 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerifi ve 1856'da ikinci reform bildirisi olan Hatt-ı Hümayun yayımlanmıştır. Bu fermanlarla eğitim sisteminin modernizasyonunun önemi vurgulanmıştır (El-Kaysi, 1961: 112-113). Osmanlı Devletin eğitim ve sanayi alanlarında kalkınma ihtiyacını fark etmesiyle birlikte Meclis-i Umur-ı Nafia 1254 H./1838 M. yılında bu konuları ciddiyetle ele almak amacıyla bir dizi talimat içeren bir yönetmelik yayımlamıştır. Bu noktalar gerekli adımların atılması için üst makamlara sunulmak üzere bir rapora dahil edilmiştir (Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye, 1321 H. /1903 M.: 16).

1857 M. yılında Osmanlı Devleti'nde eğitimin tarihindeki en önemli olay gerçekleşti; Maarif Nezareti yani Eğitim Bakanlığı kurulmuştur (Beyat, 2013: 19). 1869 M. yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî eğitimin temellerini atan Umumi Maarif Nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu kanun ile eğitim sistemi tamamen devlete bağlı olarak oluşturulmuş ve eğitim üç aşamaya ayrılmıştır. İlk aşama, ilkokul olarak belirlenmiş olup, sıbyan mektepleri adı verilen okullarda dört yıl süren bir eğitim verilmiştir. İkinci aşama, ortaokul olarak adlandırılan ve rüşdiye

mektepleri olarak bilinen okullarda üç yıl süren bir eğitim sürecini kapsamaktadır. Üçüncü aşama ise, lise olarak düzenlenmiş ve idadi mektepleri adı verilen okullarda dört yıl süren eğitim verilmiştir. Ayrıca Sultani okulları olarak bilinen okullar 12 yıl süren bir eğitim süreci sunmuş buna ek olarak sanayi okulları öğretmen okulları ve yüksek enstitüler de açılarak teknik ve bilimsel eğitimde ilerleme sağlanmıştır (Ahmet, 1992: 338-339). Osmanlı okullarında eğitim müfredatı, eğitim seviyelerine göre düzenlenmiştir. İlkokullarda okutulan dersler şunlardı: alfibe öğretimi, Kur'an-ı Kerim ve tecvid, ilm-i hâl, imla (yazı yazma), Kraat (okuma), Osmanlıca sarf (dil bilgisi), hesap ve Hüsn-ü Hat (Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye, 1316 H. /1898 M: 338). Rüşdiye okulları müfredatı ise daha geniş kapsamlı ve çeşitlilik göstermekteydi bu okullarda şu dersler verilirdi: Kur'an-ı Kerim tecvidi, dinî ilimler, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, hesap, hendese (geometri), coğrafya tarih, faydalı bilgiler, hat güzelleştirme ve resim. Bu dersler, Osmanlı eğitim kurumlarında tüm eğitim seviyelerinde okutulan en önemli dersler arasında yer almaktadır (Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye, 1317 H./1900 M.: 402).

Osmanlı Devleti'nde eğitim, bu alanda gerçekleştirilen reformlar ve alınan adımlar sayesinde dikkate değer bir gelişme kaydetmiştir. Bu gelişme, Sultan II. Abdülhamid dönemi boyunca zirveye ulaşmış ve Osmanlı vilayetlerinin tamamında eğitim sistemleri ve kurumlarında önemli bir ilerleme gözlenmiştir (El-Cundi, 2020: 45-46). Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlar ve bu reformların Osmanlı vilayetlerinde yayılması Irak coğrafyasındaki üç vilayetten biri olan Musul Vilayeti de dahil olmak üzere sınırlı bir etki yaratmıştır. Ancak bu reformların somut etkileri 1869 M. yılında Bağdat valiliğine atanan ıslahatçı Osmanlı valisi Mithat Paşa döneminde görülmeye başlanmıştır (Süleyman, 1952: 58-59). Eğitim ve kültür Mithat Paşa'nın valilik dönemi boyunca öne çıkan en önemli alanlardan biri olarak kabul edilmektedir. Kendisi Irak vilayetlerindeki eğitim sistemlerini geliştirmek için yoğun çaba harcamış ve modern okulların kurulmasını sağlamıştır. Dönemi boyunca sivil rüştiye okulu ve askeri idadi okulu kurulmuştur (Nuvar, 1967: 382). Mithat Paşa tarafından kurulan ilk okul, Irak ordusu için subay yetiştirmeyi amaçlayan Rüştiye Okulu olmuştur (Hüseyin, 1916: 26). Bunun yanı sıra Mithat Paşa mesleki ve teknik eğitim vermek amacıyla Sanayi Mektebi'ni de kurmuştur (Ezra, 1910: 55).

1880 M. yılından itibaren Osmanlı hükümeti, eğitimin geliştirilmesine giderek daha fazla önem vermeye başlamış ve bu kapsamda Bağdat şehri dışında resmî okulların kurulmasına öncelik verilmiştir. 1882 M. yılında, devletin tüm vilayetlerinde Maarif Meclisleri kurulmasını öngören bir irade-i seniyye yayımlanmış, ancak Bağdat Maarif Meclisi 1884 M. yılında kurulabilmiştir. Daha sonra benzer meclisler Musul ve Basra vilayetlerinde de oluşturulmuştur. Her vilayet, bir müdür ve bir hazine sorumlusunun yönetiminde Maarif Müdürlüğü'ne sahipti. Bu meclisler,

İstanbul'da bulunan merkezi bir divana bağlıydı divan tahrirat muhasebe, dört müdürlük ve iki meclisten oluşuyordu İlki, idari ve eğitim işlerini takip eden "Şura-yı Maarif" (Yüksek Maarif Meclisi) ikincisi ise ders kitaplarını inceleyen ve okulları denetleyen "Teftiş Meclisi" dir (Ahmet, 1982: 41).

1308 H./1891 M. yılı Musul Vilayeti Salnamesi, o yıl Vilayet Maarif Meclisi'nin kurulduğunu teyit etmektedir. Bu meclisin başkanlığını Mestî Efendi yapmış ve yedi üye yer almıştır. Musul Vilayeti salnamelerinin incelenmesiyle, bu meclisin sonraki yıllar boyunca faaliyetlerini sürdürdüğü, üyelerinin zaman zaman değiştiği veya bazı üyelerin görevde kaldığı anlaşılmaktadır (Vilayetin Maarif Meclisi , 1308 H./1889 M.: 56). Bu reformlar ve eğitime verilen artan önem sonucunda, Musul Vilayeti'nde okulların sayısında belirgin bir artış gözlemlenmiştir. Ayrıca, bu dönemde özel okullara hem yerel hem de yabancı olanlara, artan bir ilgi gösterilmiştir (Ahmet, 1992: 339). 20 yüzyılın başlarında Irak, eğitimdeki artan öğretmen ihtiyacı nedeniyle ilkokul eğitiminde belirgin bir genişleme yaşadı. Bağdat, Musul ve Basra'da öğretmen yetiştirme okulları kurulmuştur. Başlangıçta üç yıl olan eğitim süresi, dört yıla çıkarıldı. Müfredat, öğretim yöntemleri, matematik, tarih ve doğa bilimleri gibi konulara odaklandı. 1908 M. yılında, hukuki ve idari alanda eğitimli profesyonellere olan ihtiyaç doğrultusunda Hukuk Okulu açılmıştır. 23 Temmuz 1908'deki anayasa devriminden sonra, Irak eğitim alanında sınırlı bir hareketlilik yaşadı. İttihatçılar, eğitim işlerine olan ilgilerini artırarak okulları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikir ve ilkelerini yaymak için bir araç olarak kullandılar. Bu bağlamda, Hüseyin Refik, Bağdat Vilayetinin Maarif Müdürü olarak atandı ve ardından birçok ilkokul ve rüşdiye okulu açıldı. Ayrıca, birçok kız ilkokulu açılmıştır. (Abdullah, 2014: 557-558).

3.3. MUSUL VİLAYETİ'NDEKİ EĞİTİM KURUMLARI

3.3.1. İptidâî Mektepleri

Musul Vilayeti'nde ilk modern ilkokul, 1861 M. yılında Kânan Paşa döneminde kuruldu. Bu okul, Mustafa Efendi el-Ümari'nin oğlu Hacı Fehmi Efendi'nin çabalarıyla inşa edilmiştir. Okul, Babü'l-Ceyş yakınlarında, özellikle Bab Lakaş'ta bulunuyordu. Bu okulda ilkokul eğitiminin yanı sıra rüşdiye sınıfları da yer almaktaydı. Eğitim, 1890 M. yılına kadar bu okulda devam etti. Bu tarihte ilkokul ve rüşdiye okulları birbirinden ayrılmıştır (Sıyâğ, 1923: 322-323). Musul Vilayeti'nde ilkokulların kurulması artarak devam etmiş ve 19. yüzyılın sonlarında bu okullar vilayetin her tarafına, şehirler, kazalar ve nahiyeler dahil olmak üzere, önemli ölçüde yayılmıştır. 1914 M. yılına gelindiğinde ise vilayetteki resmî ilkokul sayısı otuz okula ulaşmıştır (Al-Hilali, 1959: 177-178).

1890 M. yılında Musul Vilayeti'ndeki köylerde Kökceli, Manare Şebek, Topzade ve Derviş Ömer Kebuci'de beş ilkokul açılmıştır. Ardından, 1892 M. yılında Yarımca, Ebu Cerbuiye, Orta, Kara Köynü ve Şirikhan köylerinde beş okul daha kurulmuş 1893 M. yılında ise Sindi Kılı nahiyesinde bir okul eklenmiştir. 1898 M. yılında beşi Musul'da olmak üzere toplam 14 ilkokul açılmış diğerleri ise Zaho, Duhok, Akre, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye kazalarına dağılmıştır. 1898 M. ile 1908 M. yılları arasında ise ikisi Musul'da, diğer ikisi Köysancak kazasında ve Ninova köyünde olmak üzere dört yeni okul daha açılmıştır (El-Necar, 2001: 134).

3.3.2. Rüştîye Medreseleri

Arapçada "derase" kökünden türeyen medrese kelimesi, "derslerin yapıldığı ve eğitim-öğretim verilen yer" anlamına gelir ve çoğulu medaris şeklindedir. Bununla birlikte, medrese terimi, günümüzdeki ilkokul düzeyinde eğitim veren Sıbyân Mektepleri'nin üstünde bir seviyede eğitim sağlayan ve orta ile yükseköğretim düzeyinde faaliyet gösteren kurumları tanımlamak için kullanılmaktadır (Kazıcı, 2020: 102). Musul, Irak'ta rüştîye medresesi kurulduğu ilk şehir olarak kabul edilir. Bu okul, 1864 M. yılında, Musul'un idari olarak Bağdat vilayetine bağlı olduğu dönemde kurulmuştur. Daha sonra vilayetin diğer büyük merkezlerinde de benzer okulların açılması sağlanmıştır. Okulda öğretmen olarak, yeterlilik sınavını başarıyla geçen Muhammed Efendi Ravandûzî atanmıştır. Okulun öğrenci sayısı kuruluş yılı itibarıyla 51 iken, bu sayı 1885 M. yılında 57'ye yükselmiştir (Beyat, 2013: 269-270).

Bu rüştîye mektebi 1895 M. yılına kadar eğitim faaliyetlerini sürdürmüş ve aynı yıl Musul'da açılan idadi medresesi ile birleştirilmiştir (Al-Hilali, 1959: 180). Ayrıca, Musul Vilayeti'ne bağlı sancaklarda da rüştîye mektepleri kurulmuştur. Bu medreseler sırasıyla Kerkük, Erbil, Süleymaniye, Revanduz ve Salahiyye'de açılmıştır (El-Necar, 2001: 148). 1900 M. yılına ait istatistikler, Irak genelinde toplam 17 rüştîye mektebinin bulunduğunu ve bu medreselerde 50 öğretmenin gözetiminde toplam 1218 öğrencinin eğitim aldığını göstermektedir. Aynı yıl içerisinde ülkede yalnızca iki idadi medersesi bulunmaktaydı; bunlardan biri Bağdat'ta, diğeri ise Musul'da yer almaktaydı. 1898-1899 M. eğitim-öğretim yılında Bağdat'taki idadi medresesi öğrenci sayısı 107 olarak kaydedilirken, Musul'daki idadi medreseleri bu sayı 341'e ulaşmıştır. Kız öğrencilere yönelik rüştîye mekteplerine gelince, Musul'da 1899 M. yılından sonra modern bir kız rüştîyesi açılmıştır (Ahmet, 1992: 340).

3.3.3. İdadi Medreseleri

11 Ocak 1894 M. tarihinde Musul Vilayeti Meclisi, şehirde bir idadi medresesi kurulmasını öneren bir raporu Maarif Nezareti'ne sundu. Bu talep, nezaret tarafından olumlu karşılandı ve

Şûrâ-yı Devlet'in de onayıyla çeşitli vilayetlerde, Musul dahil olmak üzere, sekiz idadi medresesi kurulmasına karar verildi. Sultan, 5 Eylül 1894 tarihinde bu kararı tasdik etti ve Musul'daki ilk idadi medresesi 1895 M. yılında Babü's-Saray semtinde kuruldu. 17 Ekim 1895 M. tarihinde faaliyetlerine başlayan okul, yaklaşık 200 öğrenci kaydetmiş olup, bu durum halkın okula büyük ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Rüştîye medresesi de bu idadi medresesi entegre edilerek bir bölümünü oluşturdu, ancak binanın kullanılamayacak kadar harap durumda olması nedeniyle Musul Valisi, yeni bir bina inşası için talepte bulunmuştur (Beyat, 2013: 333).

Musul Vilayeti'ndeki idadi medresesi, devletin eğitimden sorumlu yetkilileri tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Bunun temel nedeni, vilayetin yerel idari ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikli kadrolar yetiştirme gereksinimiydi. Bu okulun kurulmasındaki amaç, vilayetin yönetim işlerini etkin bir şekilde yürütmek için hükümete destek sağlayacak yetkin mezunlar yetiştirmektir. Bu nedenle, idadi medresesi dönemin eğitim öncelikleri arasında önemli bir konum elde etmiştir (El-Necar, 2001: 155). Bu amaç doğrultusunda Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de idadi medresesi kurulmuştur (Al-Hilali, 1959: 181).

3.3.4. Dârü'l-Muallimîn

Osmanlı vilayetlerinde öğretmen yetiştirme evlerinin kurulması fikri, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu durum, ilköğretimdeki genişleme ve öğretmen ihtiyacının artması sonucunda gelişmiştir. Bu bağlamda Musul Vilayeti, artan öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 1900 yılında bir öğretmen yetiştirme okulu açmıştır (Ahmet, 1992: 340; Al-Hilali, 1959: 182). Musul Vilayeti, Dârü'l-Muallimîn kurulduğu ilk Osmanlı vilayetlerinden biri olarak kabul edilmektedir, bu da bölgedeki eğitime Osmanlı Devleti'nin verdiği önemin bir göstergesidir. Bu kurulum, aynı zamanda Musul Vilayeti'nin o dönemdeki bilimsel ve kültürel alandaki önemli rolünü yansıtmaktadır (Beyat, 2013: 419-420). Bu enstitü kurulduğunda, yalnızca birinci ve ikinci sınıflardan oluşuyordu ve her iki sınıfta da öğrenci sayısı talimatlara uygun olarak on kişiyi geçmiyordu. Enstitüye kabul, ilim öğrenmeye istekli olan öğrencilere sınırlıydı ve bu öğrenciler iki yıl boyunca eğitim görüyordu bu süre zarfında, temel bilim dallarının ilkelerini öğreniyorlardı eğitimlerini tamamlayıp diplomalarını aldıktan sonra, ilkokullarda öğretmenlik yapmaya hak kazanıyorlardı (Cercys, 2006).

Osmanlı İhtilali'nin gerçekleşmesiyle birlikte, bu okul önemli bir gelişim sürecine girmiştir. Okula üçüncü bir sınıf eklenmiş ve müfredatı, İstanbul gibi büyük Osmanlı şehirlerindeki öğretmen okullarının modellerine uygun şekilde genişletilmiştir. İttihat ve Terakki Hükümeti, okulun yönetimini bir Türk müdüre devretmiş ve bazı dersleri vermek üzere uzman

öğretmenler görevlendirmiştir. Bu öğretmenler arasında tabiat bilimleri öğretmeni, pedagojik yöntemler ve öğretim esasları hocası, ayrıca İslam dinî ilimlerini öğretmek için "İlahiyat" adı altında bir öğretmen bulunuyordu. Bunun yanı sıra, beden eğitimi ve o dönemde "Jimnastik" olarak adlandırılan sportif oyunlar için bir öğretmen ile müzik ve marş derslerini vermek üzere başka bir öğretmen de atanmıştır (El-Ghulâmî, 1958: 24). Türk öğretmenlerin yanı sıra bu enstitüde Iraklı öğretmenler de eğitim vermekteydi. Enstitüye kayıtlı öğrenci sayısı yaklaşık 150'ye ulaşmış ve bu öğrenciler, Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Erbil gibi bölgelerden gelerek farklı etnik ve dinî toplulukları temsil etmiştir. 1915 M. yılında, enstitüdeki eğitim süresi dört yıla çıkarılarak eğitim yapısında bir ilerleme sağlanmıştır. Enstitü, İngilizlerin Irak'ı işgaline kadar eğitim faaliyetlerine devam etmiş, ancak o dönemdeki siyasi ve sosyal koşullar nedeniyle kapatılmıştır (Al-Jubouri, 1970: 75).

Osmanlı döneminde Musul vilayetindeki eğitim sektörü, kurumsal yapı açısından dikkate değer bir gelişim sürecine girmiştir. 1321 H./1903 M. tarihli Maârif Salnâmesi'nde yer alan mektep, medrese ve kütüphane sayılarına bakıldığında, bu durum açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Bkz. Ek Tablo-1).

4. MUSUL VİLAYETİNDE MATBAALAR VE BASIN

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, Irak gibi Arap vilayetlerinde çeşitli alanları kapsayan geniş çaplı reform girişimlerine yönelmiştir. Bu reformların somut bir şekilde uygulanmaya başlaması, özellikle 1869 yılında Mithat Paşa'nın Bağdat valiliğine atanmasıyla birlikte daha belirgin hâle gelmiştir. Mithat Paşa'nın göreve gelmesiyle birlikte eğitim, idarî düzenlemeler, altyapı ve özellikle matbuat alanında kapsamlı yenilikler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, onun en dikkat çekici girişimlerinden biri, modern basının Irak topraklarında teşekkül etmesini sağlaması olmuştur.

Mithat Paşa, Bağdat'a varışından kısa bir süre sonra, 1869 yılında Irak'ta yayımlanan ilk gazete olan Zevra Gazetesini hayata geçirmiştir (El-Kubeysi, 1972: 47-48). Bu gazete, modern anlayışa uygun olarak, Paris'ten getirilen bir baskı makinesi ile kurulan ve "Vilayet Matbaası" olarak adlandırılan özel bir matbaada basılmıştır. Haftada bir kez, salı günleri sekiz sayfa hâlinde yayımlanan Zevra, dönemin resmî vilayet gazetesi olarak hem devlet politikalarının halka duyurulmasında hem de kamuoyunun şekillendirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir (Marva, 1960: 212).

Her ne kadar birçok tarihçi, Irak'ta ilk matbaanın kurulması ve ilk gazetenin yayımlanması hususunda Mithat Paşa'yı öncü olarak kabul etse de, bazı tarihçiler bu konuda farklı bir görüş

ortaya koymaktadır. Onlara göre, Bağdat'ta kendisinden önce görev yapan Vezir Davut Paşa tarafından 1816 yılında Curnal-i Irak adlı bir gazete yayımlanmıştır. Bu gazetenin taş baskı yöntemiyle Arapça ve Türkçe olarak yayımlandığı belirtilmekte; ancak söz konusu yayının kısa ömürlü olduğu ve zamanla ortadan kaybolduğu ifade edilmektedir (El-Kubeysi, 1972: 47-48).

Bu tarihsel bağlam, Osmanlı taşrasında basının yalnızca bir haberleşme aracı olmanın ötesinde, aynı zamanda merkezi otoritenin taşra üzerindeki kontrolünü pekiştirmek ve modernleşme politikalarını yaymak için kullandığı stratejik bir enstrüman olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu genel dönüşüm süreci içerisinde, Musul Vilayeti de matbuat ve basın alanında kayda değer gelişmeler göstermiştir. Osmanlı merkezinin modernleşme politikaları ile yerel dinamiklerin kesişim noktasında bulunan Musul, hem misyonerlik faaliyetlerinin hem de devlet eliyle yürütülen kültürel girişimlerin etkisiyle önemli bir basım merkezi hâline gelmiştir. Aşağıda, vilayette faaliyet göstermiş matbaalar kronolojik ve işlevsel açıdan ele alınacaktır.

4.1. Musul Vilayetinde Matbaalar

1330 H. / 1912 M. tarihli Musul salnamesine göre şehirde, nitelikleri, konumları ve bağlı oldukları yapılar bakımından birbirinden farklı üç matbaa faaliyet göstermekteydi. Bunlardan ilki, "Vilayet Matbaası" adıyla anılan resmî bir matbaa olup, Hükümet Konağı içerisinde yer almakta ve devlet tarafından atanan resmî bir müdür tarafından yönetilmekteydi. İkinci matbaa, "Sersemzade Matbaası" olarak bilinmekteydi; sahibi Sersemzade Fethullah olan bu özel matbaa Babü'n-Nebi Mahallesi'nde faaliyet göstermekteydi. Üçüncü matbaa ise, dini bir yapıya sahip olan ve Dominiken rahipleri tarafından işletilen "Dominiken Matbaası" idi; bu matbaa ise Çolak Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Aşağıda bu üç matbaa, yapıları, işlevleri ve faaliyet alanları açısından, ayrı alt başlıklar altında ayrıntılı biçimde ele alınacaktır (Musul'de Mevcud Matbaalar, 1330 H./1912 M.: 334).

4.1.1. Misyoner Matbaaları

Dominiken matbaası: Musul vilayetinde matbaa faaliyetleri, özellikle Katolik kökenli Dominiken Tarikatı'nın misyonerlik çalışmalarıyla başlamıştır. Bu tarikatın mensupları, 1750 yılında İtalyan manastırlarından Musul'a gelmiş, 1856'da ise Fransız kökenli din adamları şehre ulaşmıştır. Bu topluluk, şehir halkına yönelik dinî, kültürel ve sosyal hizmetlerde aktif rol oynamıştır (Habbaba, 2006: 21).

Modern matbaanın bölgeye taşınması ise 9 Temmuz 1858'de, Papalık temsilcisi Henry Amanton'un Musul'a gelmesiyle hız kazanmıştır. Amanton'un yanında, Mardin'den gelen Keldani

kökenli Yusuf adlı genç teknik destek sağlamış ve aynı yıl içinde matbaa faaliyete geçmiştir. Arapça, Türkçe ve Fransızca dillerinde çeşitli eserler basılmaya başlanmıştır.

Bu matbaa, 1875'te vilayete ait resmî matbaanın kurulmasına kadar hem resmî belgelerin hem de kültürel ve eğitim materyallerinin basımını üstlenmiştir (Abdullah, 2014: 567). Yayımlanan ilk eserlerden biri olan Riyad Derb el-Salib, matbaanın edebî hayatına önemli katkı sağlamıştır. 1862'de yayımlanan Çocuklara Okuma Yazma Öğretme İlkeleri adlı Arapça ve Süryanice eser ise eğitim alanında dikkate değerdir.

Gençlerin tarih çalışmalarına yönelmesini teşvik eden bu kurum, Eski Tarihler Özeti ve Orta Çağ Tarihleri Özeti gibi tarihî eserler yayımlayarak bölgedeki entelektüel uyanışa katkı sağlamıştır. Avrupa'daki dinî merkezlerle güçlü bağlara sahip olmasına rağmen, misyoner matbaası Musul'da kültürel farkındalığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Yaklaşık elli yıl boyunca bölgedeki kültürel üretimin başlıca aktörlerinden biri olarak faaliyet göstermiştir (Ahmad, Naşat al-Sahafa al-Arabiya fi al-Musul, 1972: 6-7). Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise düşman devletlerle bağlantılı olduğu gerekçesiyle Osmanlı makamları tarafından kapatılmış, mal varlığına el konulmuş ve faaliyet dönemi boyunca yayımladığı eser sayısının yaklaşık 293'e ulaştığı belirtilmiştir (Ahmet, 1985: 316).

Keldani Matbaası: 1863 yılında Şammas Rafael El-Mazeji tarafından kurulan Keldani cemaati matbaası, dönemin teknik gereksinimlerine uygun şekilde donatılmıştır. Kurum, Arapça, Keldanca ve Fransızca dillerinde çeşitli eserlerin basımını gerçekleştirmiştir (Mahmoud, 1971: 19-20). Yayın girişiminin hayata geçirilmesinde Keldani Hristiyan topluluğunun önemli katkısı olmuştur. Her ne kadar kuruluş tarihi itibarıyla Bağdat'taki Medhat Paşa Matbaası'ndan daha erken bir dönemde faaliyet göstermeye başlamış olsa da, bu matbaa uzun süreli bir yayın hayatı sürdürememiştir (Batti, 2021: 19).

4.1.2. Vilayet Matbaası

Vilayet Matbaası: Musul'daki resmî matbaa faaliyetleri, 1292 H. / 1875 M. yılında Musul Valisi Tahsin Paşa'nın girişimiyle kurulan Vilayet Matbaası ile kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. İstanbul'dan temin edilen teknik donanım sayesinde matbaa kısa sürede faaliyete başlamıştır. Teknik işler, o dönem matbaa bilgisine sahip bazı dinî çevrelerin desteğiyle yürütülmüş; idari sorumluluk ise Musul Vilayeti Mektupçusuna verilmiş, yazı ve kayıt işlerinde çeşitli memurlar görev almıştır (Sabat, 1966: 302).

Başlangıçta yalnızca resmî belgelerin ve salnamelerin basımını üstlenen bu kurum, zamanla hizmet alanını genişletmiş ve halk tarafından sunulan belgeleri de basmaya başlamıştır (El-

Tikriti, 1969: 48). Ayrıca ticaret ve arazi kanunlarının yayımlanması gibi işlevleriyle vilayetin idari yapısının kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Matbaanın teknik kapasitesi yıllar içinde geliştirilmiş; buhar gücüyle çalışan makineler, taş baskı sistemleri, ciltleme donanımları ve kumaş işleme cihazları gibi çeşitli araçlarla donatılmıştır (Abdullah, 2014: 568).

Bu matbaanın bünyesinde ayrıca askerî amaçlarla kullanılan özel bir birim kurulmuş, burada yalnızca orduya yönelik emir ve yazışmalar basılmıştır. Bu yayınlar gizlilik esasına göre hazırlanmış ve yalnızca yüksek rütbeli subayların erişimine açılmıştır (Batti, 2021: 14-15).

Vilayet Matbaası, sadece bir teknik üretim kurumu değil, aynı zamanda Musul'daki kamuoyunun şekillenmesinde önemli rol oynayan bir bilgi kaynağı haline gelmiştir. Burada basılan yayınlar arasında, Osmanlı İttihatçıları'nın sesi olarak tanınan Ninova Gazetesi, İtilaf Fırkası'nın organı olan El-Necah Gazetesi ve mizahi içerikleriyle dikkat çeken Çenebaz Dergisi yer almaktadır (Sabat, 1966: 302). Bu yayınlar, halk arasında siyasi farkındalık ve toplumsal tartışma zemini oluşturmuştur.

I. Dünya Savaşı boyunca işlevini sürdüren matbaa, İngiliz işgali sonrasında teknik altyapısını yenileyerek Latin alfabesine geçiş sürecine uyum sağlamış ve Hükümet Matbaası adıyla Irak Devleti döneminde faaliyetlerine devam etmiştir (Ahmad, el-Neşru ve el-Sahâfe fi el-Musul, 1992: 363-364).

4.1.3. Özel Matbaalar

Ninova Matbaası: Osmanlı döneminde Musul Vilayeti'nde matbaa faaliyetleri yalnızca resmî kurumlarla sınırlı kalmamış, 20. yüzyılın başlarından itibaren özel girişimcilerin de bu alana dâhil olmasıyla daha çeşitli ve dinamik bir yapıya kavuşmuştur. Bu gelişme, vilayetteki entelektüel uyanışın ivme kazanmasında ve yerel kamuoyunun şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda, 1910 yılında Fetullah Sarsam ve İsa Mahfuz tarafından kurulan Ninova Matbaası, Musul'daki ilk özel matbaa olarak dikkat çeker. Yalnızca bir baskı atölyesi olmanın ötesine geçerek dönemin kültürel üretimine yön vermiş; yerel basının kurumsallaşma sürecine önemli katkılar sunmuştur (Ahmet, el-Neşru ve el-Sahâfe fi el-Musul, 1992: 364). Matbaa zamanla "Sarsamzade Matbaası" (Musul'de Mevcud Matbaalar, 1330: 334), ardından "Asur Matbaası" ve "İsa Mahfuz Matbaası" adlarıyla anılmıştır (Ahmet, Naşat al-Sahafa al-Arabiya fi al-Musul, 1972: 13).

Paris'ten getirilen modern baskı makineleriyle donatılan bu kurum, Arapça ve Fransızca gibi farklı dillerde yayın yapabilme kapasitesine sahipti. Başta Ninova Gazetesi ve mizahi içerikli Çenebaz Gazetesi olmak üzere pek çok yayın burada basılmıştır (Sabat, 1966: 304). Matbaanın bulunduğu Süfârin Pazarı'ndaki konumu, ticari ve kültürel etkileşimi desteklemiştir.

Kuruluşun temel hedefi, Fetullah Sarsam tarafından çıkarılan Ninova gazetesini yayımlamak olsa da, ilerleyen süreçte kitap ve çeşitli ticari evrakların basımı da faaliyet alanına dâhil edilmiştir (Afâs, 1983: 29). Özellikle Arap okullarında okutulmak üzere basılan Musul İlahileri adlı eser, bu kurumun eğitimsel içerikli yayımcılık anlayışını da benimsediğini göstermektedir.

Ninova Matbaası'nın bir diğer önemli yönü, Arap milliyetçiliği düşüncesinin yerel düzeyde yayılmasında üstlendiği roldür. Bu matbaa, hem içerik hem de ulaşılabilirlik açısından Musul'un entelektüel çevresine hitap eden önemli bir mecra olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı makamları tarafından denetim altına alınan matbaa, bu dönemde Davetü'l-Hak Gazetesi'nin basımı için kullanılmıştır. Bu gazete, savaş atmosferinde Osmanlı Devleti'ne bağlılığı teşvik eden yayınlar yapmıştır. Aynı dönemde yayımlanan Şark Kulübü Hutbesi, emperyalist güçlere karşı toplumsal direnişi öne çıkaran önemli bir politik metin olarak dikkat çeker (Ahmet, Naşat al-Sahafa al-Arabiya fi al-Musul, 1972: 8-9).

4.2. Osmanlı Döneminde Musul'da Yayımlanan Gazeteler

1330 H./1912 M. tarihli Musul Salnamesi, vilayette yayımlanan gazetelerin dil, yayın sıklığı ve sahiplik açısından çeşitlilik arz ettiğini göstermektedir. Vilayetin resmi yayın organı konumundaki Musul Gazetesi, haftalık periyotlarla yalnızca Türkçe olarak neşredilmekteydi. Bunun yanında, özel girişimlerle çıkarılan gazeteler hem Türkçe hem de Arapça dillerinde yayımlanarak daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmeyi amaçlamaktaydı. Bu gazetelerden Ninova Gazetesi'nin imtiyaz sahibi Fethullah iken, sorumlu müdürü Mehmed Şükrü Efendi olarak kaydedilmiştir. El-Necah Gazetesi'nin imtiyaz sahibi Farukî Hayreddin, sorumlu müdürü ise Abdullah Rifat Efendi olarak belirtilmiştir. Çenebaz Gazetesi ise hem imtiyaz sahibi hem de sorumlu müdürü Abdülmecid Efendi tarafından idare edilmiştir (Musul'de Mevcud Matbaalar, 1330 H./1912 M.: 334).

4.2.1. Musul Gazetesi

19. yüzyılda Musul'da basın faaliyetleri, yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel uyanışın, kamusal bilincin ve siyasal farkındalığın şekillenmesinde önemli bir araç işlevi

görmüştür. Bu dönemde yayımlanan gazeteler arasında Musul Gazetesi, bölgenin ilk resmî yayın organı olarak öne çıkmaktadır. Gazetenin ilk sayısı 25 Haziran 1885 tarihinde yayımlanmış olup (Al-Ravi H. H., 2010: 14), bu tarih, Musul'daki modern basının kurumsallaşma sürecinin de başlangıcı olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu gazete, 1875 yılında kurulan Musul Vilayeti Matbaası'nda basılmış ve haftalık periyotlarla yayımlanmıştır. Yayın dili olarak hem Türkçe hem Arapça tercih edilmiş, ancak bazı dönemlerde yalnızca Türkçe yayımlandığı da tespit edilmiştir (Batti, 2021: 18). Musul Gazetesi, içeriği itibarıyla vilayetin idarî, sosyal ve ekonomik meselelerine ışık tutmuş; resmî haberler, bildirimler, yönetmelikler, devlet emirleri ve kamuya yönelik ilanların yanı sıra İstanbul'dan gelen dış haberleri de kamuoyuna aktarmıştır.

Gazetenin taşıdığı işlev yalnızca resmî bilgi aktarımı ile sınırlı kalmamış; Musul halkını sağlık, tarım, eğitim ve sosyal yaşam gibi çeşitli alanlarda bilinçlendirmeyi amaçlayan makalelere de yer verilmiştir. Ayrıca camilerde okunan cuma hutbeleri gibi dinî içeriklere de yer vererek, toplumun geniş kesimlerine hitap etmiştir. Bu yönüyle gazete, Musul toplumunda kültürel iletişim ağı oluşturarak kamusal söylemin oluşmasında etkili bir rol oynamıştır (Ahmad, Neşet el-Sahafa fi Musul ve Tetavvuruha 1885-1985 M., 1986: 8-9).

Musul Gazetesi, Osmanlı'nın son döneminde vilayet düzeyinde yayınlanan süreli yayınlar içinde sürekliliği en uzun olanlardan biri olmuş, yaklaşık 33 yıl boyunca yayımlanmayı sürdürmüştür. Ancak 1918 yılında İngilizlerin Irak'ı işgal etmelerinden kısa bir süre sonra yayınına son verilmiştir (Batti, 1961: 15).

4.2.2. Ninova Gazetesi

Musul'da basın tarihinin önemli köşe taşlarından biri olan Ninova Gazetesi, 15 Temmuz 1909 tarihinde yayımlanmaya başlamış ve bölgedeki ilk özel gazete olarak kayıtlara geçmiştir. Bilimsel, edebî ve siyasî içerikli bir yayın çizgisine sahip olan bu gazete, haftalık periyotlarla Arapça ve Türkçe dillerinde neşredilmiştir. Gazetenin sahibi Fethullah Sarsam, yayın yönetmeni ise Muhammed Emin el-Fahri'dir (El-Hasani, 1957: 53-54).

Ninova Gazetesi, yalnızca özel teşebbüsle yayımlanan ilk gazete olması bakımından değil, aynı zamanda taşıdığı toplumsal misyon dolayısıyla da dikkat çekicidir. Özellikle siyasî ve sosyal meselelerde kamuoyunu bilgilendirme ve yönlendirme rolü üstlenmiş, böylece Musul halkının modern döneme özgü düşünsel gelişimine katkı sağlamıştır. Dönemin sosyal sorunlarına değinmesi, yerel gelişmeleri izleyicilerine aktarması ve halkın entelektüel birikimini artırmayı

hedeflemesi bakımından bu gazete, Musul'da şekillenmekte olan sivil kamuoyunun oluşum sürecinde belirleyici bir araç olmuştur (Abdullah, 2014: 572).

4.2.3. EL-Necah Gazetesi

1910 yılında Musul'da yayımlanmaya başlanan El-Necah gazetesi, dönemin önemli yerel yayın organlarından biri olmuştur. Gazetenin ilk döneminde imtiyaz sahibi Muhammed Tevfik, sorumlu müdürü ise Ahmed Medhat idi. Ancak yalnızca beş sayı çıktıktan sonra, imtiyaz hakkı Hayrüddin el-Faruki'ye devredilmiş, sorumlu müdürlük görevini ise Abdullah Rıfat üstlenmiştir. El-Necah, Hürriyet ve İtilaf Partisi tarafından yayımlanmış olup, Arapça ve Türkçe dillerinde haftalık olarak basılmıştır. Gazete, siyasi içeriğiyle dikkat çekmiş; özellikle Musul'daki muhalif düşüncenin yaygınlaştırılmasında ve farklı toplumsal kesimlerin siyasete ilgisinin artırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Mahmoud, 1971: 35-36).

4.2.4. Çenebaz Gazetesi

1911 yılında Musul'da yayımlanmaya başlayan Çenebaz gazetesi, ismi itibarıyla “dedikoducu” veya “boşboğaz” anlamına gelmekte olup, mizahi bir dille hazırlanmış eğlencelik bir yayın niteliği taşımaktaydı. Hem Arapça hem de Türkçe dillerinde çıkan gazetenin ilk sayısı 27 Haziran 1911 tarihinde yayımlanmış ve yayıncılığını Abdülmecid Efendi üstlenmiştir (El-Hasani, 1957: 58).

Musul'da 1902 yılında ise İklilü'l-Vürud adlı bir dergi yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dergi, bilim ve modern keşiflerin tanıtımı yanında, sağlık bilincinin artırılması ve sosyal sorunlara dikkat çekilmesi gibi amaçlarla vilayet halkının genel kültür seviyesini yükseltmeyi hedeflemiştir. Derginin yayımlanması Aralık 1909'da sona ermiştir (Ahmet, el-Neşru ve el-Sahâfe fi el-Musul, 1992: 366-368).

5. Eğitim ve Basın Arasındaki Karşılıklı Etkileşim

Osmanlı döneminin sonlarına doğru Musul Vilayeti'nde görülen eğitimsel ve matbaacılıkla ilgili gelişmeler, yalnızca teknik ilerlemelerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda toplumsal bilinçlenme ve kolektif kimlik inşa süreçlerinin birer parçası olmuştur. Bu bağlamda, vilayetteki matbaaların artışı ve çok dilli yayın yapan gazetelerin yaygınlaşması, eğitim alanında yaşanan kurumsallaşmayla paralel ilerlemiştir. Eğitim kurumlarının çoğalması, basılı materyal ihtiyacını artırmış; gazeteler ise eğitim reformlarının halka duyurulmasında ve toplumda kabul görmesinde etkin bir rol üstlenmiştir (Musul'de Mevcud Matbaalar, 1330 H./1912 M.: 334).

Bu çerçevede, Benedict Anderson'un "hayali cemaatler" kuramı, söz konusu dönüşümün anlaşılması açısından önemli bir teorik zemin sunmaktadır. Anderson'a göre, matbaa kapitalizminin gelişimiyle birlikte farklı dillerde yayımlanan kitaplar ve gazeteler, aynı dili paylaşan okur topluluklarının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu okurlar, aynı gazeteyi aynı gün içinde okuduklarında, birbirlerini tanımasalar bile, kendilerini aynı "hayali cemaatin" bir parçası olarak hissederler. Musul'da kurulan matbaalar ve yayımlanan gazeteler, bu anlamda entelektüel bir kamusal alan oluşturarak, modern eğitim kurumlarıyla birlikte bilgi dolaşımını ve kolektif farkındalığı desteklemiştir. Özellikle Arapça ve Osmanlı Türkçesi gibi dillerde yayımlanan eğitsel içerikler, yerel halkın devletle ve modernleşme ideolojileriyle kurduğu ilişkiyi derinleştirmiştir. Öte yandan, gazetelerin düzenli ve senkronize şekilde okunması, Musul'daki farklı toplumsal sınıflar arasında ortak bir zaman bilinci ve tarihsel aidiyet duygusunun gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, matbuat ile eğitim arasındaki ilişki yalnızca içerik düzeyinde değil; aynı zamanda kimlik inşa edici yapısal bir nitelik de taşımaktadır (Anderson, 2009: 73–79).

Bu kuramsal çerçeveyi destekleyen somut örnekler, Musul Vilayeti'ndeki modernleşme sürecinin yerel yansımalarını gözler önüne sermektedir. Modernleşme süreci bağlamında, eğitim kurumları ile basın arasında karşılıklı bir etkileşim ortaya çıkmıştır. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Musul Vilayeti'nde modern okulların sayısındaki artış, matbuat faaliyetlerini doğrudan etkilemiştir. Bu kurumlar yalnızca okuryazar nüfusun artmasına katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda basılı materyallere yönelik talebin yükselmesine de neden olmuştur. Nitekim Musul Vilayeti Salnameleri'nde, bazı öğretmenlerin matbaalarda görev aldıkları ya da matbaa kurulumunda yer aldıkları görülmektedir.

Bu bağlamda, yalnızca eğitim faaliyetleriyle değil, aynı zamanda matbuat alanındaki girişimleriyle de öne çıkan isimlerden biri Sersemzade Fethullah olmuştur. Musul Vilayeti Maarif İdare Meclisi'nde üye olarak görev yapan Fethullah (Erkân ve meclis ve memûrîn-i vilâyet, 1330 H./1912 M.: 115–120), "Sersemzade Matbaası" adıyla bilinen özel bir matbaa kurmuş ve bu matbaayı Babü'n-Nebi Mahallesi'nde işletmiştir. Bu örnek, vilayetteki aydın kesimin yalnızca bilgi aktarımında değil, aynı zamanda yerel basının altyapısının inşasında da etkin rol oynadığını ortaya koymaktadır (Musul'de Mevcud Matbaalar, 1330 H./1912 M.: 334).

Eğitimli bireylerin yerel basına katkısı yalnızca içerik üretimiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda eğitim reformlarının kamuoyuna tanıtılması, tartışılması ve meşruiyet kazanması sürecinde de belirleyici olmuştur. Bu noktada basın, modern eğitim ideolojisinin taşıyıcısı ve yaygınlaştırıcısı işlevini üstlenmiştir. Özellikle Osmanlı merkezi yönetimi tarafından uygulamaya konulan eğitim reformları, yerel gazetelerde haberleştirilerek halkın bilgi dünyasına dâhil edilmiştir.

Anderson'un "hayali cemaatler" kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, modern okullar ile gazeteler arasındaki bu etkileşim, hem yerel hem de imparatorluk ölçeğinde ortak bir kimliğin inşasına katkı sunmuştur (Anderson, 2009: 65-78).

Bu çerçevede, basının yalnızca eğitim alanıyla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda halk sağlığı gibi farklı sahalarda da eğitici bir rol üstlendiği görülmektedir. Nitekim Musul Vilayeti Belediye Tabibi Dr. Eyüp Necmeddin tarafından kaleme alınan ve Hicri 1325 tarihli Musul Vilayeti Salnamesi'nde yayımlanan "Musul Vilayeti'nin Sihhi Durumu" başlıklı makale, vilayetin sağlık koşullarını, yaygın hastalıkları ve dönemin tedavi yöntemlerini ayrıntılı biçimde ele almıştır. Söz konusu yazı, yalnızca teknik bir rapor niteliği taşımamakta; aynı zamanda halkı bilgilendirme ve sağlık alanında toplumsal farkındalık oluşturma amacı da gütmektedir. Makalenin vilayet matbaasında yayımlanmış olması, devlet destekli basılı materyallerin eğitimsel işlevini de gözler önüne sermektedir. Bu yönüyle eğitim ve basın etkileşimi, yalnızca okullar ve öğretmenlerle sınırlı kalmamış; sağlık, toplumsal bilinç ve kamu yararı gibi alanlarda da kendisini göstermiştir (Musul Vilayetinin Ahval-i Sıhhiyesi, 1325 H./1908 M.: 118).

6. SONUÇ

Osmanlı'nın son döneminde Musul Vilayeti'nde eğitim ve basın alanlarında yaşanan gelişmeler, taşra modernleşmesinin çok katmanlı doğasını gözler önüne sermektedir. Bu çalışma, Musul'da matbuat ve eğitim kurumlarının yalnızca bilgi üretim ve aktarım araçları olarak değil, aynı zamanda toplumsal kimliğin, entelektüel hareketliliğin ve kolektif bilincin inşa edildiği yapısal zeminler olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Araştırmanın ulaştığı temel sonuçlardan biri, Musul'un taşra konumuna rağmen, merkezî reform politikaları ile yerel dinamikler arasında bir sentez üreterek modernleşme sürecine özgün katkılar sunmuş olmasıdır. Eğitim kurumlarının dönüşümü ve öğretmen yetiştirme çabaları, yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda idarî ve ideolojik bir stratejiye dayanmış; bu durum taşrada modern devletin temsiliyetini güçlendirmiştir. Aynı şekilde, matbaalar ve yerel gazeteler, hem modern düşüncelerin dolaşımını hızlandırmış hem de halk arasında tarihsel aidiyet ve ortak zaman bilinci yaratmıştır.

Bu bağlamda, Benedict Anderson'un "hayali cemaatler" kuramı ışığında değerlendirildiğinde, Musul'daki matbuat faaliyetlerinin, ortak dil, okuryazarlık ve eşzamanlı okuma deneyimleri üzerinden modern cemaat tahayyülünü taşrada dahi mümkün kıldığı görülmektedir. Basın ve eğitim, merkez-taşra ilişkisinde tek yönlü bir aktarım değil, karşılıklı etkileşime dayalı bir dönüşüm yaratmıştır.

Sonuç olarak, bu makale Musul örneği üzerinden, Osmanlı taşrasında modernleşmenin yalnızca yukarıdan dayatılan bir proje olmadığını; yerel aktörlerin, kurumların ve bilgi üretim alanlarının bu süreci yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. Musul Vilayeti, bu yönüyle geç Osmanlı dönemi taşra-modernleşmesinin anlaşılması açısından laboratuvar işlevi gören özgün bir model sunmaktadır.

Tavsiye niteliğinde bir değerlendirme olarak ifade edilebilir ki: Musul, bilgi, eğitim ve kamusal alan arasındaki ilişkiyi taşrada görünür kılan vilayetlerden biri olarak öne çıkmakta; bu yönüyle, imparatorluk düzeyinde modernliğin yerel biçimlerini analiz etmek için zengin bir analitik örnek sunmaktadır. Bu çerçevede, geç Osmanlı taşrasında modernleşme süreçlerini anlamaya yönelik çalışmalarda, yalnızca merkezî politikaların değil, yerel aktörlerin kurumsal pratiklerinin de dikkate alınması gerektiği açıktır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim, A. İ. (1938). *Tarih al-ta'lim fi asr mehmet ali*. Mısır: Matbaat Al-Nahda Al-Misriyya .
- Abdullah, İ. S. (2014). *Tarih aal-ı Irak al-hadis 1258-1918 m. Bağdat*: Dar ve Maktabat Adnan.
- Abo-Dalh, S. H. (2018). Al-Taalim ve al-maarif fi al-ı Irak hilal al-hakba al-zamaniya (1534-1933 m.). *Ahl Al-Bayit*, 22, s. 269-306. <https://ebook.univeyes.com/152247>
- Afâs, B. F. (1983). Tarih el-ıba'a al-irakiyye mindu neşetü'hâ hattâ el-harb el-uzmâ el-ula. *Mecellet El-Mavarid*, 3(4), s. 67-84 <https://archive.alsharekh.org/Articles/38/2706/73502>
- Ahmet, İ. H. (1972). *Naşat al-sahafa al-arabiya fi el-musul*. Musul: Matba'at Müdüriyet-i Darü'l-Kitap.
- Ahmet, İ. H. (1986). *Neşet el-sahafa fi el-musul ve tetavvuruha 1885-1985 m*. Musul: Ceraidü EL-Hadbâ.
- Ahmet, İ. H. (1992). El-Neşru ve el-sahâfe fi el-musul. *Mavsu'at Al-Musul El-Hadarîye* (Cilt 4, ss. 362-377). içinde Musul: Dar al-Kutub li-Tiba'a ve Al-Neşır Camiat El-Musul.
- Ahmet, İ. H. (1982). *Tetavvur el-talim el-vatani fi el-ı Irak 1869-1932 m*. Basra: Merkez-i Dirasat El-Khalij El-Arabi.
- Ahmet, İ. H. (1985). Al-Tıbaa. *Hazarat El-Irak* (Cilt 11 ss. 313-324). içinde Bağdat: Darü El-Hürriye.
- Ahmet, İ. (1992). Hareketü el-tarbiyye ve el-talim. *Mavsu'at El-Musul El Hadarîye* (Cilt 4, s. 333-343). içinde Musul: Darü'l-Kitap lil-Tab'a ve El-Neşır Camiat El-Musul.

- Al-Divaci, S. (1962). *Mederis el-musul fi al-ahd al-osmani*. Sümer, s. 65-96.
- Al-Divaci, S. (1965). *Al-musul um el-rubayyîn*. Bağdat: Matba'at El-Hüküme.
- Al-Hayani, A. Ş. (2012). *Al-yahud fi el-musul 1921-1952 m.* (Doktora Tezi). Irak, Musul: Musul Üniversitesi.
- Al-Hilali, A. (1959). *Tarih al-talim fi al-irak fi al-ahd al-osmani 1638-1917 m.* Bağdat: Şirketü El-Taba ve El-Neşir El-Ahliyyah.
- Al-Jubouri, H. İ. (1970). *Muşkilat idarat al-mederis al-sanaviya fi al-irak*. Bağdat: Al-İrşad Matbaası.
- Al-Ömari, M. B.-H. (1967). *Manhal al-avliyâ va maşrab al-asfiya min sadat al-musul al hadba*. Musul: Matbaat Al-Cumhuriyya.
- Al-Ravi, A. A. (2022). Neşetü el-sahafa el-irakiyye el-matbu'a ve tevârüha. *Mecellet Buhûs El-Şark El-Evsat*, 76, ss. 31-44. doi:<https://doi.org/10.21608/mercj.2022.246608>
- Al-Ravi, H. H. (2010). *Tarih al-sahafa ve al-ılam fi al-musul mundh al-ahd al-osmani hatta harb al-halij al-saniya 1816-1991*. Şam: Dar Safahat lil-Dirasat ve Al-Neşir.
- Al-taayiy, S. H. (2018). Tarih al musul min hilal rihletey ibn cubayır 614 h./ 1217 m. va ibn batuta. *Mecellet Dirasat Fi Al Tarih ve Al-Asar*, (64), s.111-140. <https://www.iraqoj.net/iasj/download/36ae7cde2d2dea73>
- Andirson, B. (2009). *Al-cama-at al-mutakhayyala Ta'ammulât fi nushû al-kavmiyya ve intishârihâ*. (Çev. S. Dib). Beyrut: Şeriket Kadmus. (Orijinal yayın tarihi, 1983)
- Avad, G. (1959). *Medinet el-musul*. Bağdat: Matbaat Al-Hüküme.
- Bati, F. (1961). *Al-sahafah fi al-irak miladuha va tattauruha*. Bağdat: Dar Al-Bilad Matbaası.
- Batti, R. (2021). *Al-sahafa fi al-irak mısır*: Maktabat Hindavi.
- Beyat, F. (2013). *El-muassasat el-talimiyye fi el-maşrik el-arabi el-osmani*. İstanbul: IRCICA.
- Cercys, M. A. (2006). Darülmualimin ve el-hüküm el-osmani. *Şabakat Al-Musul Al-SaKafiya*: <https://n9.cl/9eo50> (Erişim tarihi: 25.01.2025)
- Demir, K. (2014). Osmanlı'da basının doğuşu ve gazeteler. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), ss. 57-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2154082>
- EL-Celâbi, D. (1937). *Mehtutât el-musul*. Bağdat: Matbaat El-Fırat.
- El-Cemil, S. (1999). *Züame ve efendiler el-başavat el-osmaniyun ve el-nahdaviyun el-arab*. Ürdün: El-Ahliyyah lil-Neşir ve El-Tavzî.

- El-Cundi, H. A. (2020). *Abhâs fi tarih al-devle al-osmaniyya iftirâat ve hakkâik* (Cilt 2). Ankara: İKSAD Yayınevi.
- El-Ghulâmî, A. (1958). *Esrâr el-kifâh fi el-musul 1908-1925 m.* Bağdat: Matbaat Şafik.
- El-Hasani, S. A. (1957). *Tarih al-sahafah al-irak'ıye* (Cilt 1). Bağdat: Matbaat El-Zahra.
- El-Kaysi, A. A. (1961). Hareketü el-islâh el-osmaniye ve tâ'sîrühâ alâ el-irak 1839-1877 m. *El-Adab*, (3), ss. 111-126. <https://n9.cl/45hyk>
- El-Kubeysi, I. İ. (1972). *El-edeb fi sahafeti al-irak*. Necef: Matbaat El-Nu'man.
- El-Kuravi, R. Z. (2018). Asar al-hurûb alâ al-mavâkı al-asariyya fi medinet el-musul (medinet ninova al-asariyya) misâlan. *Mecellet Al-Turâs Al-İlmi Al-Arabi* (38), ss. 499-528. <https://search.emarefa.net/detail/BIM-852961>
- El-Mallâh, H. Y. (1992). El-musul ve el-risâle el-islâmiyye. *Mavsu'at El-Musul El-Hadariye* (Cilt 2, s. 13-20). içinde Musul: Darü El-Kitap lil-Tab'a ve El-Neşır Câmiat El-Musul.
- El-Necar, C. M. (2001). *Al-talim fi al-irak fi al-ahd al-osmani al-akhir 1869-1918 m.* Bağdat: Dar Al-Şu'un al-Sakafiyya.
- El-Tikriti, M. B. (1969). *El-sahâfe el-irakiyye ve itticâhâtühâ el-siyasiyye ve el-ictima'ıyye ve el-sekâfiyye min 1869- 1921 m.* Bağdat: Matbaat El-İrşâd.
- El-Ubeydi, A. (1999). *Esmâ ve alkâb musuliyye*. Bağdat: Darü El-Kütüb ve El-Vesâ'ik.
- Ezra, S. S. (1910). *Tarih madhat paşa ve camiyat al-ittihad ve al-teraki*. İskenderiye: Matbaat Cirji Khazouzi.
- Erkân ve meclis ve memûrîn-i vilâyet. (1330 H./1912 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (ss. 108-129). içinde Musul: Musul Vilayetin Maatbası.
- Favzi, A. K. (2019). Tatavvur al-talim fi el-devle al-osmaniyya sultan ıı. abdülhamid namudhacan. *Al-Zarka lil-Buhus va Al-Dirasat Al-İnsaniyya*, 19,(ss. 327-239), s. 328. <https://search.shamaa.org/PDF/Articles/JOZjrsh/ZjrshVol19No3Y2019/zjrsh 2019-v19-n3 326-339.pdf>
- Genç, S. (2014). *Maarif salnamelerine göre 20. yüzyıl başlarında (1898-1903) musul vilayeti'nde eğitim ve eğitim kurumları* (Yüksek Lisans Tezi). Samsun, Türkiye: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Gündüz, A. (1998). Osmanlı idaresinde musul (1523-1639) (Doktora Tezi). Elazığ, Türkiye: Fırat Üniversitesi .

- Habbaba, B. S. (2006). *El-ebâ al-dominikan fî al-musul akhbâruhüm va hidamâtuhum 1750-2005 m.* Erbil: Matbaat Hâj Haşim .
- Hüseyin, Ş. a.-D. (1916). *İslahat madhat paşa fî al-ıraq 1869-1872* (Yüksek Lisans Tezi). M'Sila, Gezayir: Muhammed Boudiaf Üniversitesi.
- Kazıcı, Z. (2020). *Osmanlı'da eğitim öğretim.* İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kara, M. (2011). Tekke. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42, ss. 368–370.
- Maarif. (1308 H./1889 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 105). içinde Musul: Musul vilayetin Matbaası.
- Mahmoud, İ. M. (1971). *Matbu'at el-musul 1861-1970 m.* Musul: Matbaat El-Cumhur .
- Malumat-ı tarihiyye. (1310 H./1893 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (ss. 234-235). içinde Musul: Musul Vilayetin Matbaası.
- Marva, E. (1960). *El-sahafetu el-arabiyye neşetüha ve tetavvüruha.* Beyrut: Dar Mektebetü'l-Hayat.
- Musul'de mevcut matbaalar. (1330 H./1912 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 334). içinde Musul: Musul Vilayetin Matbaası.
- Musul'un tesmiyesi ve sûret inşâ ve tesîsi. (1312 H./1908 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 359). içinde Musul: Musul Vilayetin Matbaası.
- Nuvar, A. S. (1967). *Tarih el-ıraq el-hadis min nihayet hüküm davud paşa ila nihayet hüküm midhat paşa.* Kahire: Darü El-Kitâb El-Arabi lil-Taba'a ve El-Neşr.
- Osman, U. C. (2008). El-tekâye fî el-musul munzu avahir el-ahd al-osmani ve hatta 1918 m. *Majallat Dirasat Musuliye*, 7(20), s. 35-53.
- Raouf, İ. A. (1975). *Al-musul fî el-ahd al-osmani fatrat el hüküm el-mahali 1729-1834 m./ 1139-1249 h.* Necef: Matbaat El-Edab.
- Sabat, H. (1966). *Tarih el-tıbaa fî el-maşrık el-arabi.* Mısır: Dar el-Maarif.
- Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye.* (1316 H. /1898 M). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye.* (1317 H./1900 M.). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Salname-i Nezareti Maarif-i Umûmiye.* (1321 H. /1903 M.). İstanbul: Asır Matbaası.
- Şekir, A. (2011). *Vilayet el musul el osmani'ya fî el-karn alsaadis eaşar dirasa siyasiye-idariye-iktisadiya.* Ürdün: Dar Gidâ.

Sıyâğ, E.-K. S. (1923). *Tarih-i musul* (Cilt 1). Mısır: Matbaat El-Selefiyye .

Süleyman, F. (1952). *Cumhret el-nidâl*. Bağdat: Şirket al-Tıba'a ve Al-Ticare Al-Mahduda.

Vecihü't tesmiye. (1308 H./ 1890 M.). *Musul Silayeti Salnamesi* (s. 156-157). içinde Musul: Musul Vilayetin Matbaası.

Vilayet'in vakayı muhime tarihiyesi. (1330 H./1912 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 38-58). içinde Musul: Musul Vilayetin Matbaası.

Vilayetin maarif meclisi . (1308 H./1889 M.). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 56). içinde Musul: Musul Vilaytin Matbaası.

Vilayetin ahval-i sıhhiyesi. (1325 H./1908 M.:). *Musul Vilayeti Salnamesi* (s. 108). içinde Musul: Musul Vilaytin Matbaası.

EK:

Tablo 1. 1321 H./1903 M. Tarihli Maârif Salnâmesi'ne Göre Musul Vilâyeti'ndeki Mektep, Medrese ve Kütüphane Sayıları Aşağıdaki Tabloda Açıklanmıştır

SANCAK		İBTİDÂİ MEKTEBİ	RÜŞDİYE MEKTEBİ	İDADİ MEKTEPİ	SULTANİ MEKTEBİ	DARÜLMUALLİMİN	MEDRESE	KÜTÜPHANE	GAYRİMÜSLİM MEKTEPLERİ					ECNEBİ
									KELDANİ	SÜRYANİ	YAKUBİ	MUSEVİ	PROTESTAN	
MUSUL	KAZA MUSUL	19	1	1	-	1	31	16	12	6	3	2	1	6
	AKRA	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
	DOHUK	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
	İMADİYE	1	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-
	ZAHO	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-
	SİNCAR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	24	1	1	0	1	40	18	12	6	3	4	1	6
KERKÜK	KERKÜK	3	1	-	-	-	18	3	1	-	-	1	-	-
	Ravanduz	-	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-
	KÖYSANCAK	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	RANİYE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SALAHİYE	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
	ERBİL	1	1	-	-	-	7	7	1	-	-	1	-	-
	TOPLAM	5	4	0	0	0	28	12	3	0	0	2	0	0
SÜLEYMANİYE	SÜLEYMANİYE	1	1	-	-	-	33	-	1	-	-	1	-	-
	GÜLANBER	-	-	-	-	-	4	2	-	-	-	-	-	-
	ŞEHR-İ PAZAR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	MAMURETÜL HAMİT	-	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-	-	-
	BAZYAN	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TOPLAM	1	1	0	0	0	54	2	1	0	0	1	-	0
	GENEL TOPLAM	30	6	1	0	1	122	32	16	6	3	7	1	6

(Genç, 2014: 129).

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluşun finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Etik Kurul İzni: Bu araştırma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Katkı Oranı Beyanı: Makale tek yazarlıdır.